

Bart Kamphuis

Hoe ‘Want ze waren bang’ het slot van Marcus werd

In de meeste moderne vertalingen wordt Marcus 16,9-20 op enigerlei wijze afgezonderd van de rest van het evangelie. Daarbij wordt aangegeven dat deze verzen in sommige handschriften ontbreken, en dat de consensus onder geleerden is dat ze later toegevoegd zijn. Hierdoor sluit het oudste evangelie verrassend genoeg niet af met verschijningen van de opgestane Jezus, maar met vrouwen die zwijgen over het lege graf – ‘want ze waren bang’. Hoe is die geleerde consensus tot stand gekomen?

Erasmus en Hiëronymus

In 1516 geeft Erasmus als eerste een gedrukte editie van het Griekse Nieuwe Testament uit, met Latijnse vertaling en *annotationes*. In de aantekeningen bij Marcus 16 maakt Erasmus melding van een intrigerende opmerking van de kerkvader Hiëronymus (omstreeks 350-420). Deze beweert in zijn brief aan Hedybia dat in de meeste handschriften van Marcus het slot (16,9-20) ontbreekt. Hij wijst erop dat het negeren van het Marcus-slot een oplossing vormt voor het probleem van de mogelijke tegenspraak tussen Marcus 16,9 en Matteüs 28,1 (wanneer is Jezus opgestaan?). Terecht leidt Erasmus uit Hiëronymus’ ‘oplossing’ af dat in diens dagen het slot van Marcus minder gezag moet hebben genoten dan de rest van het evangelie.

Over de authenticiteit van de verzen 9-20 laat Erasmus zich niet uit. Maar uiteraard neemt hij ze op in zijn editie, omdat alle dan bekende Griekse handschriften – ‘tenminste die ik heb gezien’ – bij vers 20 eindigen. Ook in andere belangrijke zestiende-eeuwse edities, zoals die van Stunica cum suis (*Complutensische Polyglot*), Stephanus en Beza, wordt geen melding gemaakt van een handschrift dat bij vers 8 eindigt.

Textus receptus

Aan het begin van de zeventiende eeuw raakt de tekstvorm van het Griekse Nieuwe Testament gefixeerd. Alle edities die op de markt komen, bieden

min of meer dezelfde tekst, die nog het meest geënt is op de tekst van Erasmus. Deze zogenoemde *textus receptus* (TR) heeft uiteraard het slot van Marcus, zonder enig voorbehoud. Vertalingen in de volkstaal zoals de King James (1611) en de Statenvertaling (1637) vallen de lezers bij Marcus 16 dus ook niet lastig met voetnoten zoals die in moderne vertalingen gevonden worden.

Mill

Terwijl op de *textus receptus* steeds meer het gezag van Gods woord zelf begint af te stralen, vindt er in

Tekstoverlevering en tekstkritiek

Het Nieuwe Testament werd, net als alle andere teksten uit de oudheid, overgeleverd door de productie van handgeschreven kopieën. Door bewuste toevoeging, weglating of herschrijving, maar meestal domweg door foutjes, gingen de handschriften van een en dezelfde tekst onderling allerlei verschillen vertonen. Zowel in de oudheid als in de middeleeuwen was men zich hiervan bewust, en soms probeerden geleerden de tekst te herstellen door vergelijking van handschriften. Deze activiteit van handschriftonderzoek met het oog op de restauratie van de oorspronkelijke tekst noemen we tekstkritiek. ‘Kritiek’ betekent hier niet ergens tegen zijn, maar onderscheid maken, namelijk tussen oorspronkelijke en secundaire tekst. Vanaf de vijftiende eeuw, toen boeken voor het eerst mechanisch gedrukt werden, werd bij de publicatie van oude teksten het tekstkritische voorwerk belangrijker. De gedrukte uitgave van een oude tekst moest immers als standaardtekst in het geleerde discours gaan functioneren. Daarom wilde men, als het even kon, dat de uitgave zo min mogelijk ‘corrupties’ bevatte. Tekstcritici van het Nieuwe Testament bestuderen naast Griekse handschriften ook handschriften van oude vertalingen (zoals de Latijnse, Syrische en Koptische) en bijbelcitaten bij kerkvaders.

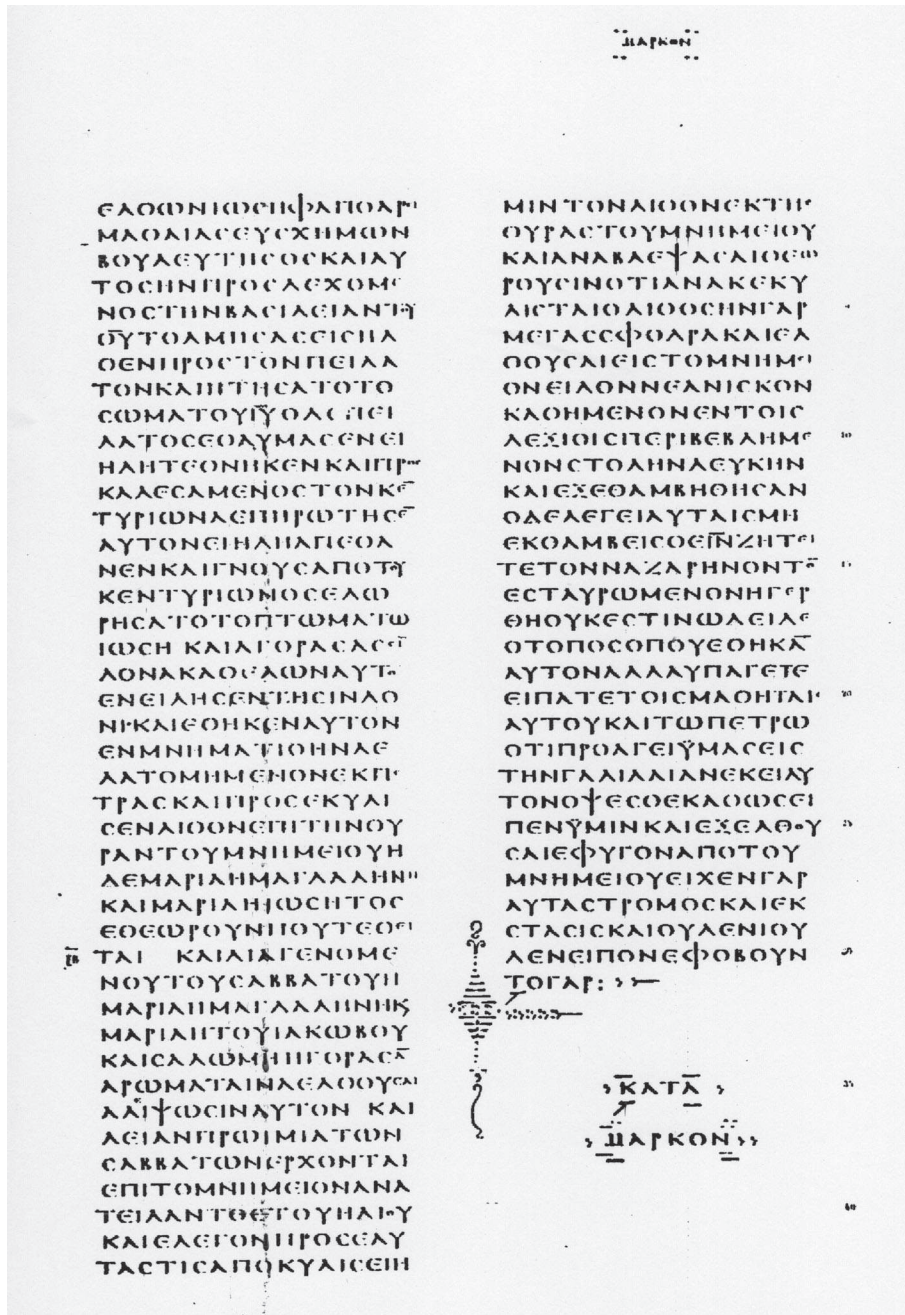
Engeland in de tweede helft van de zeventiende eeuw een frisse 'doorstart' plaats van de nieuwtestamentische tekstkritiek. Er worden talrijke nieuwe handschriften 'gecollationeerd' (vergeleken met een standaardtekst), waardoor er vele nieuwe varianten aan het licht komen. De Britse verzamelwoede culmineert in de monumentale editie van John Mill (1707). Het kritisch apparaat van zijn meer dan duizend pagina's tellende *Novum Testamentum* bevat ongeveer dertigduizend afwijkingen van de textus receptus. Mill blijkt ook buitengewoon intensief studie te hebben gemaakt van de kerkvaders. Daardoor is hij erachter gekomen dat Hiëronymus niet de enige is die het over handschriften zonder Marcus-slot heeft. Dezelfde informatie heeft hij aangetroffen in een preek die hij kent als afkomstig van Gregorius van Nyssa, maar die nu wordt toegeschreven aan Severus van Antiochië (465-534). Ook bij Euthymius (elfde of twaalfde eeuw) en in verschillende *catenae*, middeleeuwse bijbelcommentaren in de vorm van uittreksels uit kerkvaders, wordt het tekstkritische probleem aangestipt. Daar staat tegenover, zegt Mill, dat de passage in alle handschriften staat, of het nu Griekse zijn of van oude vertalingen. Bovendien somt hij een aantal kerkvaders op die de passage zouden 'erkennen'. Voor een aantal van hen, weten we nu, kan in elk geval vastgesteld worden dat zij uit het Marcus-slot citeren. Dit is uitermate belangwekkend in het geval van Irenaeus. Deze citeert omstreeks het jaar 180 in zijn *Tegen ketterijen* uit het slot van Marcus een passage die wij nummeren als 16,19. Dat betekent dat het slot op dat moment op z'n minst al even in omloop was. Mill denkt zelf dat Marcus het evangelie gewoon afsloot met de verzen 9-20. Later, zo vermoedt hij, werd dit slot in een deel van de overlevering weggelaten omdat het op sommige punten als tegenstrijdig met andere evangeliën werd ervaren (denk aan Marcus 16,9 tegenover Matteüs 28,1). Mills editie slaat in als een bom en zal het begin van het einde betekenen voor de textus receptus. Maar zolang de handschriften zwijgen, zit het Marcus-slot nog niet in de gevarezone. Ook in de volgende grote editie, die van Bengel uit 1734, wordt de authenticiteit ervan verdedigd.

Simon en Wettstein

In 1751-1752 verschijnt in Amsterdam weer een *Novum Testamentum*, deze keer het levenswerk van Johann Jakob Wettstein, hoogleraar aan het remonstrants seminarie ter plaatse. Wettstein heeft vele tientallen Griekse handschriften gecollationeerd, waaronder een heel aantal oude majuskels, zoals de vijfde-eeuwse Codex Ephraemi Rescriptus. Maar ook hij vindt overal Marcus 16,9-20 terug. Wel ontdekt hij dat deze verzen in sommige Griekse handschriften worden voorafgegaan door de waarschuwing dat het volgende niet in alle handschriften staat. Ook weet Wettstein dat in de Armeense vertaling de passage wordt afgezonderd van de rest van het evangelie. Wettstein biedt daarnaast een interessante verwijzing naar Hesychius van Jeruzalem (gestorven omstreeks 450). Deze zegt in zijn *Verzameling van problemen en oplossingen*, bij vraag 52, onomwonden dat Marcus zijn evangelie afrondt met de ontmoeting tussen de engel en de vrouwen (16,1-8).

En dan is er, zo laat Wettstein zien, ook nog iets vreemds aan de hand met de zogenoemde eusebische secties. De beroemde kerkvader Eusebius van Caesarea (omstreeks 260-340) had ieder evangelie opgedeeld in enkele honderden secties. In veel Griekse handschriften is deze indeling in de kantlijn terug te vinden. Het valt Wettstein op dat het evangelie volgens Marcus een uiteenlopend totaal aantal secties heeft. In sommige kopieën eindigt het bij nummer 233, dat in de kantlijn bij 16,8 staat. Andere nummeren door tot en met 234 (bij 16,9), en weer andere hebben maar liefst 241 sectienummers (16,9-20, opgedeeld in 8 secties).

Deze verschillen waren overigens al een halve eeuw eerder opgemerkt door de vooruitstrevende Franse bijbelgeleerde Richard Simon in zijn *Histoire critique du texte du Nouveau Testament* (1689). Hij had dit expliciet in verband gebracht met het omstreden karakter van het Marcus-slot. Simon vermoedde dat het ontbreken van sectienummers voor de verzen 9-20 in een deel van de handschriften een spoor is van de 'korte Marcus' waarover Hiëro-

In de codex Vaticanus eindigt het evangelie volgens Marcus bij hoofdstuk 16, vers 8. Daaronder lezen we: 'kata markon', naar of volgens Marcus

nymus het heeft. En dit komt weer overeen met een opmerking die Wettstein in een twaalfde-eeuws handschrift aantreft: volgens deze minuskel 1 had Eusebius slechts tot en met vers 8 'gecanoniseerd' (de secties waren gekoppeld aan canones, tabellen die vergelijking van parallele passages uit verschillende evangeliën mogelijk maakten).

Noch Simon, noch Wettstein ontkent de authenticiteit van het slot. Maar in tegenstelling tot Mill en

schrift wordt aanvankelijk aanzienlijk minder op waarde geschat dan het oudtestamentische deel. Af en toe wordt het door een bibliothecaris of een geleerde van buiten bestudeerd. Het valt hun dan op dat de tekst van dit handschrift zeer sterk afwijkt van de textus receptus. Maar juist daarom acht men de Vaticanus, ondanks zijn ouderdom, een sterk gecorrumpeerd handschrift, zonder waarde voor de vaststelling van de oorspronkelijke tekst.

Bengel nemen ze het ook niet op voor de slotverzen, en het materiaal dat ze bieden, geeft te denken.

Birch en Vaticanus

Al die tijd ligt er in de bibliotheek van het Vaticaan een handschrift te wachten om erkend te worden als van vitaal belang voor de nieuwtestamentische tekst. Deze Codex Vaticanus is een van de weinige bewaarde handschriften die oorspronkelijk de hele Griekse Bijbel bevatten (hoewel bepaalde delen verloren zijn gegaan). Naast het Nieuwe Testament vindt men hierin dus ook de Septuaginta, de Griekse vertaling van het Oude Testament. De Vaticanus was ten grondslag gelegd aan de tekst van de invloedrijke Septuaginta-editie die in 1587 verscheen in opdracht van paus Sixtus V. In het voorwoord van deze editie geeft bibliothecaris Caraffa hoog op over de ouderdom van het 'huishandschrift'. Zijn inschatting dat het uit de vierde eeuw afkomstig is, komt verrassend genoeg – de paleografie stond nog in de kinderschoenen – overeen met de huidige beoordeling. Maar het nieuwtestamentische deel van dit hand-

Pas in 1788 worden er voor het eerst op grote schaal varianten van de Vaticanus gepubliceerd. Andreas Birch redigeert in Kopenhagen een editie van de evangeliën die het resultaat is van een Deense handschriftenexpeditie op kosten van koning Christiaan VII. Zelf heeft Birch uit de Vaticanus Matteüs en Marcus gecollationeerd. De meest schokkende variant die hij is tegengekomen, zit aan het einde van Marcus. De laatste woorden van Marcus in de Codex Vaticanus zijn namelijk *ephobounto gar*, ‘want ze waren bang’.

Paradigm shift

Was de Vaticanus nu werkelijk het waardeloze handschrift geweest waar geleerden het steeds voor hadden gehouden, dan had het Marcus-slot het mischien nog even kunnen uithouden. Maar ten gevolge van een *paradigm shift* in de theorie van de nieuwtestamentische tekstkritiek, begonnen in de achttiende, tot rijping gekomen in de negentiende eeuw, begon de status van de Codex Vaticanus rond 1800 radicaal te veranderen. Men ging inzien dat bij verschil van lezing het getuigenis van een overgrote meerderheid van veelal jongere handschriften het kan afleggen tegen het getuigenis van enkele oude handschriften of zelfs één enkel oud handschrift. Ook besepte men dat het juist vóór de Codex Vaticanus pleitte dat hij vol zat met wat ‘stroeve’ varianten die afweken van de textus receptus. Het is immers logischer dat een problematische variant is veranderd in een niet-problematische dan andersom.

Reconstructie

Op het ontstaan van het Marcus-slot ontstaat in de negentiende eeuw de volgende visie. Nadat Marcus zijn evangelie had geschreven, kwamen de drie andere evangeliën. Alle drie sluiten ze af met een pas-

sage die echt als een slot aanvoelt: de Opgestane verschijnt aan zijn leerlingen. Toen in de eerste helft van de tweede eeuw de vier evangeliën gebundeld werden, vond men het Marcus-einde toch wat schrill afsteken bij dat van de andere drie. Daarom voegde men een slot toe, de huidige verzen 9-20, al of niet voor deze gelegenheid geschreven (de ongelukkige overgang van vers 8 naar vers 9 zou kunnen wijzen op gebruikmaking van bestaand materiaal). Zo kwamen er twee versies van Marcus in omloop. Uiteindelijk moest de korte het afleggen tegen de lange. Er was immers niks mis met Marcus 16,9-20, en het credo van veel kopiisten lijkt te zijn geweest: bij twijfel *wel* opnemen, desnoods met een begeleidende opmerking.

In kenniscentrum Alexandrië ging de overlevering van oude teksten er echter wat ‘wetenschappelijker’ aan toe. In feite werd in deze stad aan het begin van de derde eeuw vóór Christus de tekstkritiek geboren, toen men teksten van Homerus en andere klassieke auteurs in hun oorspronkelijke staat probeerde te herstellen. In Alexandrië werden in de eerste eeuwen na Christus de geschriften die later het Nieuwe Testament zouden vormen, met meer kritische zin vermenigvuldigd. De Codex Vaticanus kreeg in de negentiende eeuw de status van representant bij uitstek van deze nauwkeurige Alexandrijnse traditie. En kennelijk had men in deze traditie op tekstkritische gronden aan de korte versie van Marcus de voorkeur gegeven.

Alle grote negentiende-eeuwse edities markeren Marcus 16, 9-20 als een latere toevoeging

Consensus

Zoals de negentiende eeuw de eeuw is waarin de textus receptus ten val komt, zo is het ook de eeuw waarin de consensus ontstaat dat Marcus 16,9-20 later is toegevoegd. Birch zelf en Griesbach, in de tweede editie van zijn *Novum Testamentum Graece* (deel 1, 1796), gaan hierin voorop. Het bewijsmate-

Nog twee varianten

Er zijn nog twee opvallende varianten in Marcus 16, die beide van meet af aan als secundair zijn beschouwd. Allereerst hebben sommige handschriften tussen de verzen 8 en 9 een uiterst beknopte beschrijving van berichtgeving door de vrouwen aan de leerlingen en zending van de leerlingen door Jezus. Alleen de Latijnse Codex Bobiensis (omstreeks 400) heeft dit redelijk bekende 'korte slot' zonder het 'lange slot'.

Minder bekend is de mysterieuze invoeging tussen de verzen 14 en 15 in de Griekse Codex Washingtonianus (omstreeks 400). Dit zogenoemde Freer Logion, dat Hiëronymus deels kende, zou men als volgt kunnen vertalen:

En zij verontschuldigen zich door te zeggen: 'Deze eeuw van onrecht en ongeloof staat onder Satan, die, door onreine geesten, niet toelaat dat de ware kracht van God bevat wordt. Openbaar daarom nu uw rechtvaardigheid', zeiden zij tegen de messias. En de messias antwoordde hun: 'De termijn van de jaren van Satans macht zijn vervuld, maar andere verschrikkelijke dingen komen naderbij. En voor hen die gezondigd hebben, werd ik overgeleverd aan de dood, opdat zij terugkeren naar de waarheid en niet meer zondigen, opdat zij mogen beërven de geestelijke en onvergankelijke glorie van rechtvaardigheid die in de hemel is.'

riaal waarop zij hun conclusie baseren, wordt vervolgens nog aanzienlijk uitgebreid. Zo wordt in 1825 een voorheen vrijwel onbekende brief van Eusebius aan een zekere Marinus gepubliceerd. Hierin zegt Eusebius dat de 'nauwkeurige kopieën' het Marcus-slot ontberen. Hoogstwaarschijnlijk heeft Eusebius dit slot dus inderdaad niet opgenomen in zijn sectie-indeling. En voor wie dan nog niet overtuigd is, vindt Konstantin von Tischendorf in 1844 in het Catharinaklooster in de Sinai-woestijn een Grieks handschrift van gelijke ouderdom als de Vaticanus (omstreeks 350). Ook deze Codex Sinaiticus – vandaag samen met de Vaticanus de basis voor de kritische Nieuwe Testament-tekst – eindigt bij vers 8. Hiermee is het pleit definitief beslecht. Alle grote negentiende-eeuwse edities (Lachmann, Tischendorf, Tregelles, Westcott & Hort) markeren 16,9-20 als een latere toevoeging. Toch is er altijd een minderheid van geleerden gebleven die vasthoudt aan de authenticiteit van het Marcus-slot. De meesten

van hen betreuen überhaupt de negentiende-eeuwse *paradigm shift*. Ze geven, vanuit een geloof in Gods zorg voor zijn woord, de voorkeur aan de zogenoemde Byzantijnse tekst van duizenden middeleeuwse handschriften boven de Alexandrijnse tekst van enkele laatantieke handschriften.

Slot

Er valt nog veel meer te vertellen over de tekstkritiek van het Marcus-slot in de afgelopen twee eeuwen. Zo doken er ook nog handschriften op van verscheidene oude vertalingen die bij vers 8 eindigen, waaronder tientallen Armeense, alsmede de zeer oude Syrische Sinaiticus (omstreeks 400). En stilistische analyses wisten aannemelijk te maken dat 16,9-20 niet geschreven is door de auteur die 1,1 - 16,8 schreef. Ook kan ik niet stilstaan bij de vragen die opkwamen toen eenmaal de consensus was ontstaan dat 16,9-20 secundair was. Heeft Marcus werkelijk willen eindigen met 16,8? Zo niet, wat is er dan gebeurd? Heeft hij zijn werk niet kunnen afmaken? Is zijn oorspronkelijke slot verloren gegaan? Voor nu moet ik het laten bij de observatie dat de afgelopen decennia veel auteurs hebben gepleit voor 16,8 als het bedoelde einde. Of dit een consensus wordt met dezelfde kracht als de tekstkritische, zal de tijd moeten leren.

Literatuur

- Andreas Birch, *Variae Lectiones ad Textum IV Evangeliorum*, Kopenhagen 1801 (uitgebreide editie van *Quatuor Evangelia Graece* uit 1788), beschikbaar op archive.org;
- Desiderius Erasmus, *Novum instrumentum omne (...) cum annotationibus*, Basel 1516, beschikbaar op e-rara.ch;
- John Mill, *Novum Testamentum*, Oxford 1707, beschikbaar op archive.org;
- Richard Simon, *Histoire critique du texte du Nouveau Testament*, Rotterdam 1689, beschikbaar op books.google.nl;
- Johann Jakob Wettstein, *Novum Testamentum Graecum*, Amsterdam 1751-1752, beschikbaar op archiv.ub.uni-marburg.de. ■